

TÜRK TIP TARİHİNDE İLGİNÇ BİR OLAY : ANADOLU'DA BİR YABANCI TIP OKULU GAZİANTEP AMERİKAN HASTANESİ

Berna Arda*

Günümüzde Gaziantep'in üç özel hastanesinden birisi olan Amerikan Hastanesi, Dr. Mecit Barlas Hastanesi ve Dr. Rauf Yılmaz Hastanesi ile birlikte değerlendirildiğinde tarihselliğiyle ön plana çıkmaktadır. Burası 19. yüzyılda Amerikalı misyonerlerin kurmuş olduğu, günümüzün tıp fakültelerinin de işlevini görmüş olan bir sağlık kuruluşudur. Amerikan Hastanesinin durumunu değerlendirebilmek için, kuruluşundan da öncesini kapsayacak biçimde geriye gitmemiz gerekecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika ile İlişkileri

İngiliz bandıralı Amerikan ticaret gemileri 17. yüzyılda Osmanlı limanlarına uğramaya başlamışlardı. İlk misyonerler de 1820 yılında İzmir'e ayak bastılar. Amerikalılara kapitüler haklardan yararlanma olanağı veren ve bu ülkeyi «en ziyade müsaadeye mazhar memleket» durumuna geçiren ticaret sözleşmesi de 1830 yılında imzalandı (10).

Osmanlı İmparatorluğu'nda zamanla giderek artan Amerikan varlığının (daha doğrusu çıkarlarının) oluşmasında 19. yüzyılda araçsal rol oynayan kurumlardan birisi Amerikan donanması, ötekisi de misyonerler olmuştur. Kocabaşoğlu donanmayı «işin yüzü sert ve soğuk yanı» olarak niteliyor. Amerikan varlığının kabul edilebilir olması için bir de «yüzü sıcak, sempatik ve insancıl» (üstelik Akdeniz'de bir firkateyn dolaştırmaktan çok daha ekonomik) bir mekanizmaya gereksinim olduğunu belirtiyor.

Misyonerlik ve misyonerler

Misyoner olarak tanımlanan bu insanları ülkelerinden binlerce kilometre uzaklara, hiç tanımadıkları bir kültüre ve ortama getiren motivasyon (dürtü) neydi? Misyonerlerin gönüllülük temeline day-

---

* A.Ü. Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Yardımcı Doçenti.

nan ve hiç de rahat olmayan koşullarda çalışmalarını gerektiren bu görevlerini yerine getirmekten dolayı beklentileri neydi?

Latince göndermek anlamına gelen «**mittere**» misyoner sözcüğüne kaynaklık ediyor (11). Misyonerliğin ilahi gerekçesi de İsa Peygamber'in havarilerine «Gidiniz! Gerçeği (Kutsal Kitabı) onlara anlatınız!» biçimindeki buyruğunda sezilebiliyor (7,10).

16. yüzyılda Hıristiyan inancını va'z etmek ve ayinlerini yönetmek yetkisiyle donatılmış din adamlarının çevreye gönderilmesine «misyon», bu görevlilere de «misyoner» adı verilmektedir (13). Misyonerlik genellikle «Hıristiyan olmayanları Hıristiyanlaştırmak; ya da belirli bir mezhepten olmayanları o mezhebe yöneltmek» biçiminde algılanmıştır. Günümüzde gazetelerde görülen «İsa'yı öğrenmek ister misiniz? Bedava kitapçık gönderilir...» biçimindeki ilanlar da misyonerliğin çağdaş iletişim organlarına yansıyan görünümünden olsa gerektir.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği misyonerliğin en parlak dönemidir. Çünkü bu zaman diliminde kapitalizm emperyalizme dönüşmüş ve misyonerlik sistemi de bu dönüşümde görev üstlenen mekanizmalardan önemli birisi olmuştur.

Kocabaşoğlu'nun önemle vurguladığı gibi misyonerlik, yapısında bir açmazı barındırmaktadır. Bu da, kendisinin başka birtakım şeyler için «araç» olmasına karşılık, sanki «önemli ve ulvi bir amaç» mış gibi sunulmasıdır. Okul, hastane, basımevi, kitap gibi «dünyevi» kurumları başlıca araç olarak kullanan misyonerliğin temeli dindir. Sonuçta ekonomik çıkarların, siyasal ve kültürel yayılcılığın aracı olmayı üstlenen misyonerlik bütün uhrevi görünüşüne karşılık oldukça dünyevidir.

Misyoner örgütleri

Genelde Osmanlı topraklarında ve özelde de Antep çevresinde etkili olan misyoner örgütü kısaltılmış biçimiyle **ABCFM** (American Board of Commissioners for Foreign Missions) ya da Board olarak adlandırılan örgüttür (2,3,8,9).

ABCFM Amerikan Birleşik Devletleri'ndeki Protestan örgütlerinin (bütçe ve misyoner sayısı bakımından) en büyüklerinden birisidir. Calvin'ci geleneğin temsilcisi olan Puritan akımın «Congregationalistler» kanadı tarafından 1810'da Boston'da kurulmuştur. Protestan misyoner örgütleri dünyayı paylaşırken Osmanlı İmparatorluğu ABD'nin

payına düşmüş ve ABCFM 1870'e kadar Osmanlı topraklarında tek başına, bu tarihten sonra da BFMP (Board of Foreign Mission of the Presbyterian Church) ile birlikte çalışmıştır.

Misyoner Eli Smith, 1830'lu yıllarda yayınladığı kitabında, Müslümanların Protestanlaştırılmasının olanaksızlığına değinirken; «...ancak Hristiyanlar arasında çalışmak yoluyla, düşman topraklarının ta kalbine kolayca girme olanağına kavuşmuş oluyoruz...» diyebilmektedir. Nitekim daha sonraları ve özellikle Ulusal Kurtuluş Savaşımız sırasında tüm bu misyoner örgütleri «kendi saflarında» yerlerini almışlardır.

Misyonerliğin eğitim sistemi

Kabaca dinsel ve laik iki ayrı yoldan eğitim veren misyoner okullarında, ilk ve ortaokullar ortaktı. Dinsel eğitim alacaklar ilahiyat okulluna, laik eğitim alacaklar ise ortaokuldan sonra lise ve ardından da kolejlere devam ediyorlardı. ABCFM'nin «vitrine koyduğu» okulları yüksek okullar olan kolejlerdi. ABD'dekilere eş (muadil) sayılan bu okullardan Antep'te kurulmuş olanı (Merkezi Türkiye Koleji = Central Turkey College) da Anadolu Koleji ve Robert Kolej gibi «üniversiter» nitelik taşımaktaydı ve tıp, eczacılık, dişçilik, ticaret... gibi bölümleri bulunmaktaydı.

Merkezi Türkiye Misyonu

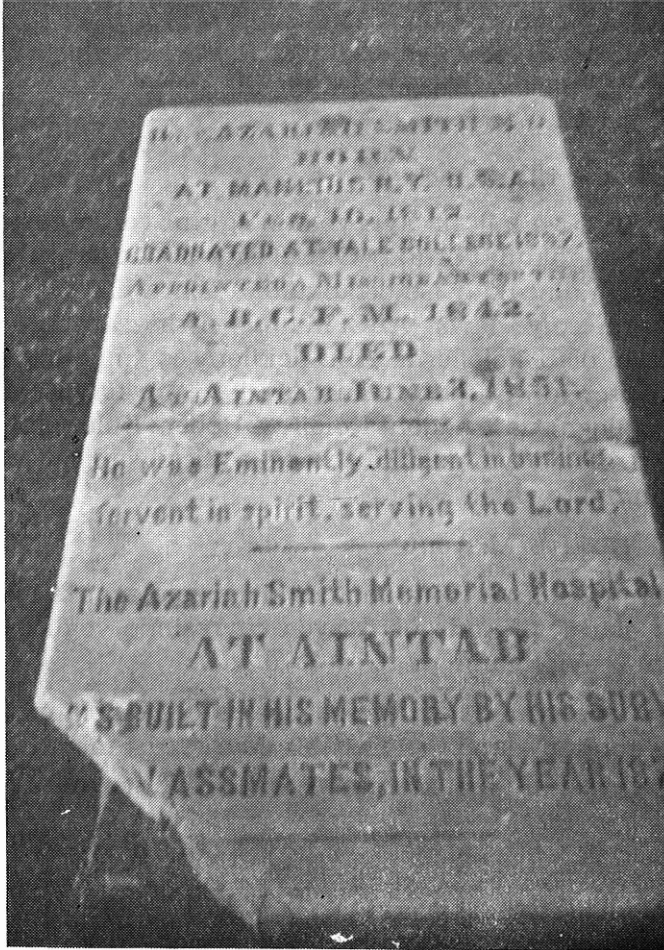
ABCFM'nin Osmanlı topraklarındaki çalışmaları özellikle Ermenilere yönelik olacak biçimde üç misyon çevresinde yoğunlaştırılmıştı. 1860'tan sonra uygulanan plan şöyleydi :

1 — Batı Türkiye Misyonu : Trabzon'dan Mersin'e çizilen doğrunun batısında kalan alanda çalışacaktı. Merkez İstanbul olacak; Merzifon, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa ve Sivas örgütleri buraya bağlanacaktı.

2 — Merkezi Türkiye Misyonu : Sivas'ın güneyi ile Mersin'i, Mersin'le Halep'i birleştiren doğrular arasında kalan alanda faaliyet gösterecek bu misyonun merkezi Antep olacaktı. Halep, Adana, Antakya ve Maraş bağlı öteki istasyonlardı.

3 — Doğu Türkiye Misyonu : Yukarıdaki iki misyonun doğusunda kalan alanda çalışılacaktı. Merkezi Harput olacak biçimde Bitlis, Erzurum ve Mardin öteki istasyonlar idi.

Antep'in merkezi olduğu; eski adıyla «Güney Ermenistan Misyonu»na ilk uğrayanlar 1830'da Bağdat'a giderken buradan geçen misyonerlerdir. Bunlar Antep'te Ermeni harfli Türkçe İnciller dağıtmışlardır (4,9). Hastaneye adı verilen Dr. Azariah Smith 1844'de bir yandan dinsel kitaplar satarken, öte yandan Ermenice öğrenmeye çalışıyordu (Şekil - 1).

Şekil 1 : Dr. Azariah Smith'in hastanenin bahçesindeki yazıtı (Mezarı)

28 Mart 1848 tarihinde van Lennep'in Antep'e gelmesi ve buradaki 12 üyeli ilk Protestan kilisesini kurmasıyla, misyoner deyimiyle Antep «işgal edilmiş» oluyordu. Antep'e o kadar büyük miktarda mad-

di ve manevi destek geliyordu ki 1860'larda beş istasyonu, 20 uç istasyonu, 12 Protestan kilisesi ve 600 kayıtlı üyesiyle «Merkezi Türkiye Misyonu» öteki iki misyon arasından sıvriliyordu.

Merkezi Türkiye Koleji

Hristiyan inanışına göre İsa Peygamber Tanrısal gücünün bir bölümünü hastaları iyileştirmek amacıyla kullanmıştı. Bunun sonuçlarından birisi tıbbi bakımın ve yardımın misyonerlikte «olmazsa olmaz» bir konumda bulunmasıdır. Osmanlı topraklarındaki ilk misyoner hastaneleri Antep, Talas, Mardin ve Van'da; ardından İstanbul, Merzifon, Sivas, Harput ve Diyarbakır'da kurulmuştur (9). Antep'teki hastane 1848'de Öksürük Dağı olarak bilinen tepede yapılmıştı (3). Bu tür sağlık kuruluşlarına gayrimüslim halkın yanı sıra müslümanlar da başvuruyordu. O dönemde Anadolu'da sağlık hizmetleri oldukça yetersizdi. Bu nedenle Bab-ı Ali de bu işe «hoşgörü» ile bakıyordu (1,9).

Kilikya Ermeni Protestan Birliğinin 1870'deki yıllık toplantısında bölgede Hristiyan bir kolejin kurulması için ABCFM'ye başvurulmuştu. Tillman C. Trowbridge (şekil - 2), 1871'de Anadolu'da bulunan ABCFM dış ilişkiler sekreterini bu konuda ikna etti ve okul için bağışlar gelmeye başladı. Jeopolitik konumu nedeniyle kolejin Antep'te kurulması kararlaştırıldı (2,3,4). Merkezi Türkiye Koleji için kuruluş kararı 1874 Mart'ında alındı. Okulun yönetim kurulunu Kilikya Birliği belirleyecekti.

Merkezi Türkiye Koleji 11 Ekim 1876'da küçük bir binada eğitime başladı. Yeni bir kampüs kurulması için Antepli bir Müslüman olan Kethüdazade Hacı Göğüs Efendi'nin arsa bağışlaması, o dönemde sağlık hizmetinden yararlanabilmenin ne denli önem taşıdığını göstermektedir. Bu kampüsteki ilk binanın temeli 1877'de atılmış ve sonraki yıl da yeni binaya taşınılmıştır. 15 Ocak 1878'de «idadi» (lise) olarak kabul edilen kolej, Osmanlı yönetiminin gözünde ancak 1914'de yüksek okul olabilmıştır.

İlk binası 1878'de yapılan Antep'teki Azariah Smith Hastanesi (Azariah Smith Memorial Hospital) Merkezi Türkiye Kolejinin tıp bölümü öğrencileri için bir uygulama hastanesi niteliği taşımıştır.

Kolejde eğitim dili Türkçe olmuştur. Ancak özellikle fen derslerinin kitapları İngilizce olduğundan, okulu «iki dilli» saymak mümkündür. Bir ders yılının üç buçuk aylık üçer döneme ayrıldığı okulda eğitim her yıl Ekim ayının ikinci Çarşamba başlıyor, Temmuz'un üçün-

Şekil 2 : Dr. Trowbridge'in yazıtı (mezarı)

cü Perşembesi sona eriyordu. Önceleri üç bölümü (Hazırlık, Bilimler, Tıp) olan okulda tıp bölümü oldukça gelişmişti. 1881 - 1882 yılı ders programı şöyleydi (3,5) :

1. Yıl «Freshman» : Anatomi, Botanik, Kimya, Pratik anatomi I, Fizyoloji I.

2. Yıl «Sophomore» : Anatomi (sınavlı), Analitik kimya, Fizyoloji II (sınavlı), Materia medica ve tedavi, Genel patoloji, Pratik eczacılık, Klinik çalışma, Pratik anatomi II.

3. Yıl «Junior» : Tanı ve uygulama, Mide-barsak hastalıkları, Dolaşım ve solunum hastalıkları, Cildiye ,Genel cerrahi, Doğum bilgisi, Hastane çalışması, Pratik eczacılık.

4. Yıl «Senior» : Tedavi, İşlevsel cerrahi, Göz ve kulak hastalıkları, Ateşli hastalıklar, Sinirsel hastalıklar, Üreme organları, İdrar yolları, Karın içi organları, Çocuk hastalıkları, Jinekoloji, Tababet hukuku, Klinik ve hastane uygulaması...

Mezuniyet tezi : Tüm derslerin sınavlarından başarılı olan öğrenciler bir bitiriş tezi hazırlar, tezi yeterli bulunan öğrenciye diploması verilir.

Okul 1887'ye kadar 18 hekim mezun etmişti. 1888-89 ders yılı sonunda Merkezi Türkiye Koleji kapatılmıştı; tıp bölümünü yeniden işletmek için hem yerli, hem de yabancı kaynaklar zorlandı. Ancak kolej 1892'den sonra ihtilalci Ermeni örgütleriyle işbirliği yaptığından «bir nifak yuvası» olarak niteleniyordu. 1915'de kapanan Merkezi Türkiye Koleji mütarekeden sonra 1921'de yeniden açıldıysa da, uzun ömürlü olamadı. Özellikle 15 Ocak 1919 - 9 Şubat 1921 tarihleri arasındaki Antep Harbi sırasında düşman saflarında yer aldığını açıkça gösteren Kolej ve Tıp Bölümü iyice gözden düşmüştü (1). Kolej binasının karargah tutulması (15), bu yapıların hapis ve işkence amacıyla kullanılması (3)... kısacası Ermeni cemaatin «hıyanet» içinde bulunması bu sonucu doğurmuştu. Nitekim, 1920 yılında Büyük Millet Meclis'nde yaptığı konuşmasında, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Miralay Ismet Bey (İnönü) şunları söylemişti :

«...Ayıntab civarında Amerikan mektepleri, kolejleri vardır (lanet olsun sesleri). Bu Amerikan kolejleri, bugün Fransızların üssül harekesidir. Bizim canımızı yakmak için ve ahalimizi öldürmek için Amerikan Mekteplerini üssül hareke ittihaz ediyorlar. Taarruz ederler ve oraya top yerleştirirler, ambar olarak kullanırlar. Hasılı mektep değil, memleketimizin içinde bir kale olarak inşa olunmuş zannolunur» (12).

Savaştan sonra kolej binaları Antep halkı tarafından yıkılmış, şu anda, 1988'de kurulmuş olan Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin dekanlık binası olarak kullanılanın dışında şehirde misyoner binası kalmamıştır diyebiliriz.

Antep'teki Merkezi Türkiye Koleji Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nin temelini oluşturacak biçimde 20. yüzyıl başlarında Anadolu'yu terk etmişti. Özeldir tıp eğitimini, genelde de üniversite anlayışını geriye doğru (retrospektif) olarak değerlendirdiğimizde; bu kolejin 19.

yüzyılda Osmanlı topraklarında kurulmuş öteki okullar gibi «New England» tipi bir kurum olduğunu görürüz. Buralarda işe dönük bir eğitim verilmektedir. Özellikle 1860'larda söz konusu okulların laik çizgiye yaklaştıklarını vurgulayalım. Bu arada kolejdeki tıp eğitiminin, dönemine göre, oldukça yüklü bir programla yürütüldüğünü belirtmeliyiz. Bitirme sınavlarından sonra hekim adayının bir tez hazırlama zorunluluğu, Tıbbiye-i Şahane'de de olduğu gibi, alınan bilgilerin yerinde kullanımı ve bir senteze ulaşabilme, bir soruna yönelik çözümler üretebilme açısından okul eğitimine olumlu puan kazandırmaktadır. Buradan mezun olan hekimlerin «icra-i meslek» edebilmeleri için, diplomalarının Tıbbiye-i Şahane'ce onaylanması Osmanlı Devleti'nin bu tür faaliyetleri denetleme yolundaki önlemlerinden sayılabilir (9).

Kızlar Okulu (Kızlar Mektebi)

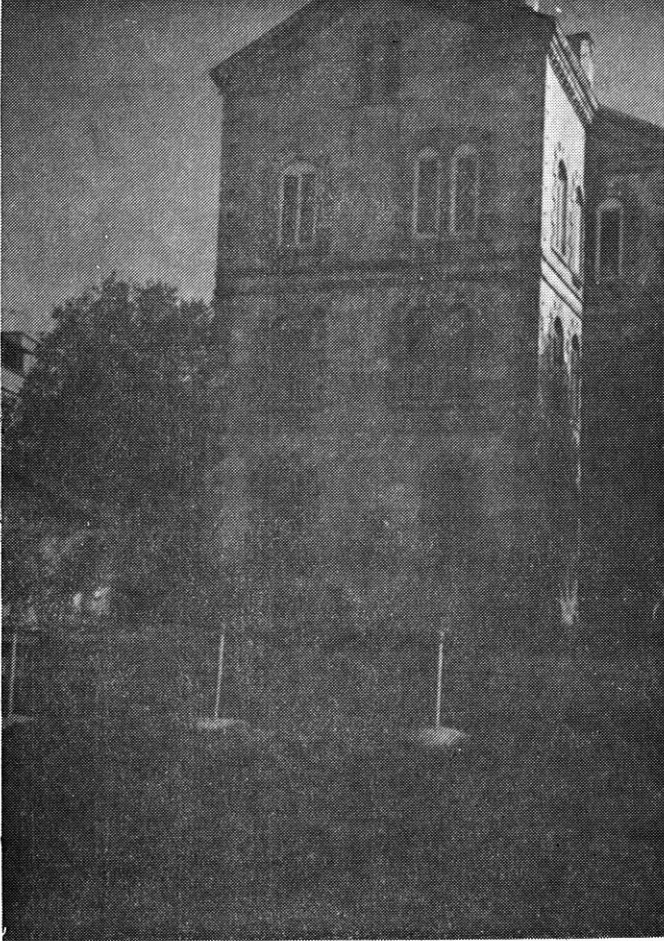
Anadolu'daki misyoner faaliyetinin olumlu yönlerinden birisi, kız çocukların eğitimine özen göstermeleri ve bu alanda öncü sayılabilmeleridir (9). Günümüzde Amerikan Hastanesi'nin lojmanı olarak kullanılan binada 1859 yılında çalışmaya başlayan Kızlar Okulu (şekil - 3) Bayan Progis tarafından kurulmuş, 1886'da Osmanlı Hükümeti'nce «Rüşti Kız Mektebi» (Kız Orta Okulu) olarak onaylanmıştı. Müdürü Dr. Meril'in karısı Bayan Meril idi. İlkokul sonrası beş yıl eğitim yapılan okulda -beşi Türk, dördü ABD uyruklu- dokuz bayan öğretmen vardı. Miss Hemingway, Mrs. Shepherd, Miss Angel... bunlar arasında sayılabilir (8).

Günümüzde Amerikan Hastanesi

Gaziantep'in Tepebaşı semtinde bulunan hastane binası yüzyılı aşkın bir ömre sahiptir. Çeşitli zamanlarda yapılan eklerle genişletilen yapının mimarisi, şimdi Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlığı olarak kullanılan eski kolejinki ile benzerlikler gösterir.

Hastane binasına, üzerinde Türkçe «Bütün günahları affeden ve bütün hastalıklara şifa veren Allah'tır» yazılı bir kapıdan giriliyor (Şekil - 4). Danışma ve telefon santrali olarak kullanılan bölümden iç avluya çıkılıyor. Burada aynı bahçe içindeki iki katlı hastaneye ve oldukça bakımlı bahçeden geçerek lojmana ulaşmak mümkündür (şekil 5). Hastanede toplam 49 hasta yatağı ayrıca ameliyathane, eczane, laboratuvar ve röntgen bölümleri ile iki adet depo, çamaşırhane ve yemekhane bulunuyor. Yöneticilik kısmı da sonradan yapılan eklerden birisidir.

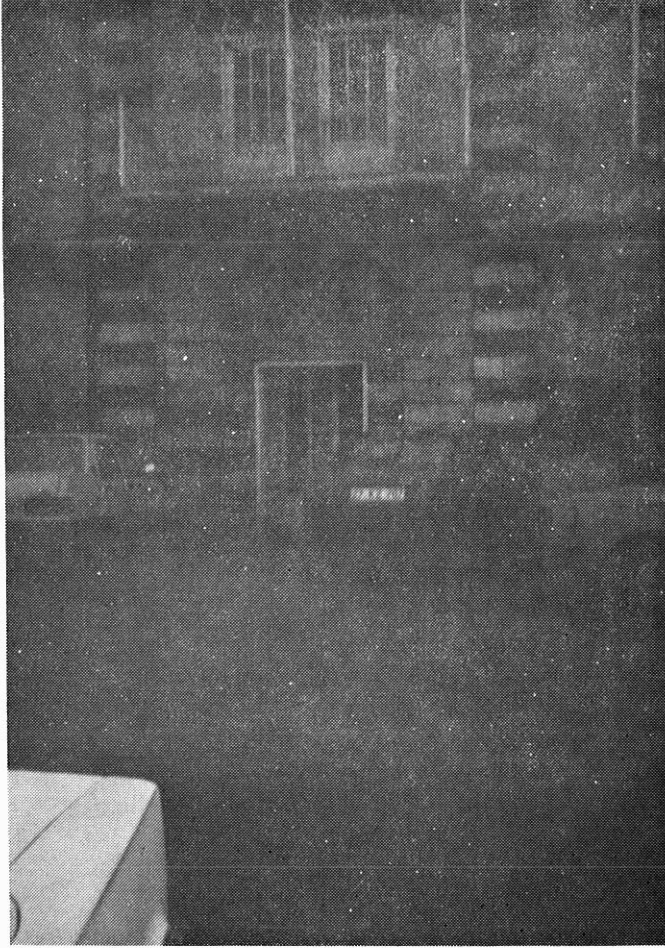

Şekil 3 : Kızlar mektebi'nin yandan görünüşü.

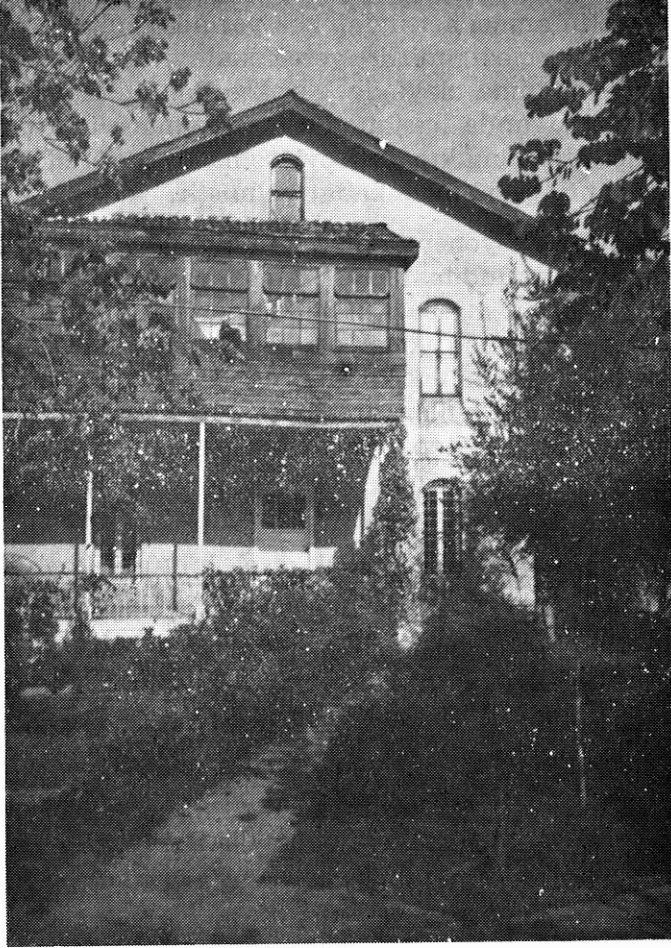
Amerikan Hastanesi % 75-80 doluluk oranı ile hizmet vermektedir. Toplam 48 personelin bulunduğu hastanede 14 tane de hemşire-ebe görev alıyor. İlginç bir nokta, bunlardan üçünün eğitimlerini Kızlar Mektebi'nde tamamlamış ve halen çalışıyor olmalarıdır (14).

Merkezi İstanbul'da bulunan Sağlık-Eğitim Vakfı'na bağlı olan Gaziantep Amerikan Hastanesi'nde 1990 yılı içinde 2154 kişi yatarak tedavi görmüş ve 558 ameliyat gerçekleştirilmiştir (6).

Şekil 4 : Gaziantep Amerikan Hastanesi'nin girişi.

Hastanenin içinde bulunduğu bahçe kapısından çıkıp eski Kızlar Mektebi'ne gidiyoruz. Bu bina hastaneye komşu ve ayrı bir bahçe içindedir. Şu anda lojman olarak kullanılan yapının yan yüzü hastanenin kuruluşunda emeği geçen misyonerlerin anısına yerleştirilmiş yazıtlara bakıyor. Burada toplam on iki adet yazıt (mezar taşı?) bulunuyor. Üzerlerine misyonerlerin doğum, ABCFM'ye katılım ve ölüm tarihleriyle çalışmalarını kısaca işlenmiş.

Şekil 5 : Misyoner hekimlerin kaldığı lojman.

Sonuç : Gaziantep Amerikan Hastanesi 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikan misyonerlerinin kurdukları bir hastanedir. Yukarıda anlatılan olayların ışığında değerlendirildiğinde, sağlık hizmeti sunma özelliğinin kültür emperyalizmini perdeleme gibi bir amaca hizmet ettiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Söz konusu amacın gerçekleşme düzeyi tartışılabilir, ama burada pragmatik sonuçlarından söz edeceğiz.

Misyoner çalışmalarının sağlık bakım ve hizmetini kalkan olarak seçmesi hareketin amacı açısından çok yerinde olmuştur. Çünkü hastanenin tarihini incelediğimizde; gerek kadavra kullanıldığı bahanesiyle 1878'deki kapanma olayında, gerekse Tıp Fakültesi'nin taşınması söz konusu olduğunda hastanenin açık kalması için halkın yoğun çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Böylece hastane neredeyse 150 yıldır ayakta durabilmiş, günümüze kadar gelmiştir.

Gaziantep'teki misyoner faaliyetinin olumlu birtakım sonuçlarından söz etmek mümkündür. 1880 Nisan'ında kolej müdürünün evinin bir köşesinde kurulan matbaa, öteki benzerleri gibi daha çok dinsel propaganda ve ajitasyona yönelik kitaplar basmış olsa da, Antep'te basımevi kurma ve yayıncılık konularında teşvik edici nitelik taşımıştır. Türklerin 1903 - 1918 yılları arasında Antep'te çıkardığı Mecmuayı Maarif, İmam Baba, Türktepe, Palyaço, Genç, Ahali, Ajans Haberleri ve Antep Haberleri gibi dergi ve yayınların çıkarılmasında etkili olmuşlardır. Misyonerlerin kilise ve okul dışındaki halk ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdiklerini ve bilimsel, kültürel konular başta olmak üzere halka açık konferanslar verdiklerini biliyoruz. Gaziantep'teki okumaya, bilgilenmeye duyulan hevesi ve isteği kamçılaman öğelerden birisi de bu tür etkinliklerle bezeli misyoner okullaşması olsa gerektir. Uzun yıllar bu insanlarla birlikte yaşamının halk kültürüne de kimi yansımaları olmuştur. Bir yerde Lokman Hekim gibi anılan Dr. Shepherd için söylenecelerin bulunması; çok uzun yıllar hastanenin yöneticiliğini yapmış ve Antep ağzıyla Türkçeyi çok güzel konuşan, halkın sevdiği bir insan olan Mr. Iseley'nin adının bir caddeye verilmiş olması; «Antep işi»nin Amerikalıların rağbet ettiği ve atelyelerde yaptırdıkları bir biçimine «hastane işi»; hastanenin bahçesinde Amerikalı hekimlerin yetiştirdiği bir bitki türüne de «hastane çiçeği» denmesi bu kültürel öğelerden sayılabilir.

ÖZET

Bu makalede, özellikle 19. yüzyılda, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren bir Protestan misyoner örgütü olan ABCFM'nin çalışmaları ele alınmıştır. Genel olarak misyonerlik ve misyonerliğin eğitim sisteminin değerlendirildiği yazı, bu fon olaylarının ışığında 1870'lerde

Amerikalıların kurmuş olduğu Tıp Okulu ile onun eğitim hastanesi niteliği taşıyan ve halen çalışmaya devam eden Amerikan (Azariah Smith) Hastanesi incelenmiştir.

Anahtar sözcükler : Tıp tarihi, Türk eğitim tarihi.

SUMMARY

An Interesting Event in Turkish Medical History : A Foreign Medical School in Anatolia Azariah Smith Memorial Hospital

In this article, the activities of the missionary organisation, ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions), in the Ottoman Empire in the 19th century have been considered. Among these activities, printing, education and health-aid and care had a centrally important place. The Azariah Smith Memorial Hospital and Central Turkey College which had been established at Aintab (Gaziantep) by the American missionaries in 1870's were important in Turkish medical history because it was the first foreign medical school in Turkey. Today, this hospital maintains its fonction as a private health institution in this city.

Key words : History of medicine, Turkish educational history

KAYNAKLAR

1. Aksoy ÖA : Özel görüşme, Ankara, 29 Kasım 1991.
2. Barlas HU : Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi. Gaziantep Kültür Dergisi. Cilt : 2, s. 249, 1959.
3. Barlas HU : Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları, Gaziantep Kültür Derneđi Yayını No : 57, s. 21, 34-35, 46. Karabük, 1971.
4. Barlas HU : Gaziantep Basın Tarihi 100. Yıl, Gaziantep Kültür Derneđi Yayını No : 60, s. 11, Karabük, 1972.
5. Barlas HU : Osmanlı Döneminde Antep'te kurulan ilk Tıp Fakültesi, 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul, 17-19 Şubat 1988.
6. Gaziantep İl Yıllığı : Beldeler Turizm Firması, İde Ajans, s. 30, 35, İstanbul, 1991.
7. Göksel FA : Özel görüşme, Ankara, 16 Ocak 1992.
8. Kale Y : Özel görüşme, Gaziantep, 13 Kasım 1991.

9. Kocabaşoğlu U : Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı. Aybay yay. s. 277, İstanbul, 1988.
10. Kocabaşoğlu U : Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları. Arba yayınları, 2. Baskı, s. 9-17, 92-95, 128, 155, 175, 182-185. İstanbul, 1991.
11. Rohde G Sinanođlu S : Latince Ders Kitabı I, 7. Baskı, DTCF Basımevi, s. 82, 88. Ankara, 1985.
12. TBMM Zabıt Caddesi ,Devre 1, İctima 1, Cilt 4, İkinci basılış, s. 296, Ankara, 1942.
13. Türkçe Sözlük : Türk Dil Kurumu, TTK Basımevi, 5. Basılış, s. 532, Ankara 1969.
14. Yakar A : Özel görüşme, Gaziantep, 15 Kasım 1991.
15. Yener SS : Gaziantep'in yakın tarihinden notlar. Gaziyurt Matbaası, s. 21, 52. Gaziantep, 1956.